

τσου καὶ τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσει μὲ μεθοδικότητα, ἀναφέρει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν ἀποδέχεται τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ψυχο-φυσιολογικὴ ἑρμηνεία γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς κάθαρσης, ἀλλὰ τὴν αἰσθητικὴ, βάσει τῆς ὁποίας ὁ ἔλεος καὶ ὁ φόβος βιώνονται μόνο ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἔχουν συλλάβει τὸ βαθύτερο νόημα τῆς ζωῆς καὶ τὴν τραγικότητα τῆς ἀνθρώπινης μοίρας. Στὸ πέμπτο μέρος ἀναπτύσσεται μιὰ φαινομενολογικὴ ἑρμηνεία τῶν σχέσεων μεταξὺ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ στοιχείου στὸ ἔργο τέχνης, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Ε. Παπανοῦτσος ἀναγνωρίζει ὅτι μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἡ τέχνη ἀρύεται τὸ ὑλικό της ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, προσδίδοντας ὅμως σ' αὐτὸ μιὰ νέα μορφή· τὴ μορφή πού ἡ συνείδηση τοῦ δημιουργοῦ προκρίνει. Ἔτσι προκύπτει τὸ ἔργο τέχνης. Στὸ ἕκτο καὶ τελευταῖο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς τονίζεται ὅτι ἡ αἰσθητικὴ συγκίνηση εἶναι προῖον σύνθεσης μορφῆς καὶ νοήματος τοῦ ἔργου τέχνης καὶ τίθενται τὰ δυσχερῆ προβλήματα ἑρμηνείας του.

Ὁ συγγραφεὺς μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐπιτυγχάνει νὰ μᾶς εἰσαγάγει στοὺς αἰσθητικοὺς προβληματισμοὺς τοῦ Ε. Παπανοῦτσου μὲ ἕναν ὄχι ἀπλῶς περιγραφικὸ ἀλλὰ κριτικὸ τρόπο. Στὸ ἕκτο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς ἐπικρίνει τὸν ὑποκειμενιστικὸ τρόπο ἑρμηνείας τοῦ ἔργου τέχνης, ὅπως ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὸν Ε. Παπανοῦτσο καὶ βλέπει τὴν ἑρμηνεία τοῦ ἔργου τέχνης νὰ ἀρχίζει ἀπὸ αὐτὸ καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἑρμηνεύοντος. Γενικῶς, τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ συμβολὴ στὴ διάδοση τοῦ νεοελληνικοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου.

Ἀνδρέας ΜΑΝΟΣ
(Ἀθῆναι)

Ἐπικούρου, *Ἠθική*, εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια Γιώργος Ζωγραφίδης, Ἀθήνα, Ἐξάντας (Ἀρχαῖοι Συγγραφεῖς Ι), 1991, 370 σσ.

Θὰ ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς κοινοτοπία τὸ νὰ ἐπισημάνει κανεὶς ὅτι ἡ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία πάσχει ἔντονα ἀπὸ ἑλλειψη σοβαρῶν ἐκδόσεων τῆς κλασικῆς γραμματείας. Ἐλλειψη ἡ ὁποία ἀσφαλῶς δὲν ἀπαλύνεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση ἐκδόσεων/μεταφράσεων πού πάσχουν πολυπλεύρως καὶ δεινῶς, αἰχμάλωτες μίας ἀπελπιστικῆς προχειρότητος. Ἡ διαπίστωση αὕτη ἰσχύει κατὰ μείζονα λόγο γιὰ κείμενα τοῦ ἀρχαίου φιλοσοφικοῦ λόγου. Διότι ἡ ἀπόπειρα παρουσιάσεώς των στὸ σύγχρονο κοινὸ προϋποθέτει ἐξοικείωση μὲ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμό, γνώση τῶν ἑρμηνευτικῶν προβλημάτων καὶ

—ὄχι λιγότερο— ἄποψη γιὰ τὰ προβλήματα αὐτά.

Ὑπὸ τὸ φῶς αὐτῶν τῶν διαπιστώσεων, δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ γεγονὸς τῆς ἐμφανίσεως τῆς *Ἠθικῆς* τοῦ Ἐπικούρου ποὺ ἀποτελεῖ θετικὸ γεγονός. Εἶναι ἡ ὅλη ποιότητα τῆς ἐργασίας ποὺ ἀναδεικνύει τὴν ἔκδοση αὐτὴ σὲ ἰδιάζουσα περίπτωση ἀνάμεσα στὶς ὁμοειδεῖς προσπάθειες.

Τὸ βιβλίο ἐγκαινιάζει μία νέα σειρά, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἀρχαῖοι Συγγραφεῖς». Εἶναι δὲ ἐνδεικτικὸ τῶν φιλόδοξων προθέσεων τῆς (ἐνδεικτικὸ ἐνὸς προσανατολισμοῦ πρὸς τὴν οὐσιαστικὴ ποιότητα) ὅτι ἐκκινεῖ μὲ ἔργο τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Παραιτεῖται ἀπὸ τὴ λάμψη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (δηλαδὴ παραιτεῖται ἀπὸ ἓνα *a priori* ἐκδοτικὸ/ἐμπορικὸ πλεονέκτημα) καὶ ἀνοίγεται στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο. Τὴν περίοδο ποὺ τὰ φῶτα ἔχουν χαμηλώσει, γεγονὸς ποὺ ἀπαιτεῖ αὐξημένη εὐσυνειδησία ἀπὸ τὸν μελετητὴ ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ συναγάγει τοὺς εὐχυμοὺς καρποὺς καὶ ἐκείνης τῆς περιόδου.

Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικούρου ὑπῆρξε σημεῖον ἀμφιλεγόμενον. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐκεῖ ἔγκειται ἡ ἀξία τῆς: στὸ ὅτι προκάλεσε ἔντονες ἀντιδράσεις —θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς— σὲ πλῆθος στοχαστῶν συγχρόνων καὶ ἐπιγενομένων τοῦ Ἐπικούρου. Τοῦτο βεβαίως δὲν συμβαίνει σήμερα. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπαινοῦμε τὴ φιλοτιμία τῆς ἐκδόσεως, νὰ ἐκτεθεῖ σὲ ἓνα χῶρο ὅπου, κατὰ τὴν ἄποψή μας, ἀπουσιάζει τὸ κοινὸ ποὺ θὰ τὴν ὑποδεχθεῖ καὶ θὰ τὴν ἀποτιμήσει. Τέτοιο κοινό, ἀτυχῶς, δὲν ὑπάρχει — καὶ ὡς ἀποτέλεσμα τῶν προγραμμάτων σπουδῶν τῶν Φιλοσοφικῶν μας Σχολῶν.

Στὴν παρούσα ἔκδοση ὁ Γ. Ζωγραφίδης (ἓνας νέος καὶ φιλόπονος ἐρευνητὴς «ὄχι λαμπρῶν» περιόδων τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας) κάνει τὴν ἐπιλογή του ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔργα τοῦ Ἐπικούρου: Ἀπὸ τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἔργων ἐπιλέγει ἐκεῖνα ποὺ ἰχνογραφοῦν τὴν ἠθικὴ ἀντίληψή του. Διότι «ἀναγνωρίζει τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς [ἠθικῆς] στὴ σκέψη καὶ στὴν πρακτικὴ τοῦ Ἐπικούρου» (σ. 21). Πολὺ σωστὰ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐτὴ δὲν ἐξαντλεῖται στὰ *περὶ ἠθικῆς* κείμενα τοῦ φιλοσόφου — συνεπῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συντεθεῖ ἀποκλειστικῶς ἀπὸ αὐτά. Γι' αὐτὸ καὶ προσθέτει μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ φιλοσόφου, καθὼς καὶ ἐπιστολὲς τοῦ ἴδιου πρὸς γνωστοὺς καὶ φίλους. Ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ ἀναδειχθοῦν ἀνάγλυφες οἱ πτυχὲς τοῦ *ἐλλόγου βίου* τοῦ Ἐπικούρου καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μετουσίωσε σὲ πράξη τὶς φιλοσοφικὲς-ἠθικὲς ἀρχές του.

Εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμη καὶ κατατοπιστικὴ ἡ Εἰσαγωγὴ τοῦ τόμου. Ἐκεῖ καταγράφεται ἡ ποικιλία τῶν στάσεων ἀπέναντι στὸν φιλόσοφο (ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ παθιασμένη ἐπίθεση μέχρι ἀφοσίωση). Σημειώνονται οἱ παρερμηνεῖες τῆς σκέψης του. Ἐν συνεχείᾳ προχωρεῖ σὲ μία προσπάθεια νὰ συστηματοποιήσει ὅ,τι θεωρεῖ ὡς προϋποθέσεις γιὰ ἐρμηνεία τῆς ἐπικού-

ρειας φιλοσοφίας: τὸ κοινωνικὸ-πολιτικὸ πλαίσιο· τὴν ἀγωγή-παιδεία· τὴν ἐπιστήμη· τὴ φιλοσοφία· τὴν προσωπικότητα τοῦ φιλοσόφου· καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς ἰδιαίτερες συνθήκες ποὺ δημιουργεῖ τὸ πρόβλημα τῶν ἐλλειπῶν καὶ ἀποσπασματικῶν πηγῶν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ εἰδικότερα τὴν ἠθικὴ παραθέτει τὴ λαϊκὴ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικότητα, τὴ γενικότερη φιλοσοφικὴ ἠθικὴ καὶ τὴ φυσικὴ διδασκαλία τοῦ Ἐπικούρου.

Ὁ στενὸς συσχετισμὸς ἀνάμεσα σὲ ἠθικὴ καὶ φυσικὴ ὁδηγεῖ τὸν συνθέτη τοῦ τόμου σὲ μία παράθεση τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν τῆς ἐπικούρειας φιλοσοφίας. Τοῦτο εἶναι ὀρθὸ καὶ σκόπιμο, ἀφοῦ ἡ κάθε ἠθικὴ εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθεῖ μόνο στὸ πλαίσιο τῆς εὐρύτερης φιλοσοφικῆς συλλήψεως, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ προκύπτει. Ἔτσι παρατίθεται ἐν συντομία ἡ γνωσιοθεωρία, ἡ φυσικὴ, καθὼς καὶ οἱ ἀρχές τῆς ὑλιστικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Ἐπικούρου. Ὅλα αὐτὰ ἐπιτρέπουν τὴν μᾶλλον εὐχερῆ κατανόηση τῆς ἐνότητας ποὺ ὁ Γ. Ζωγραφίδης τιτλοφορεῖ «Ἡ σημασία τοῦ νὰ εἶσαι ἐπικούρειος» — καὶ μάλιστα στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Ἀναλύει τὸ σκοπὸ τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὸν Ἐπίκουρο, τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς (τοὺς φόβους καὶ τὶς μὴ ἀναγκαῖες ἐπιθυμίες) καὶ τὸν τρόπο γιὰ τὴν ἐξασφάλιση μιᾶς μακάριας ζωῆς. Τονίζει τὴν ἀναγκαιότητα, κατὰ τὸν Ἐπίκουρο, ἐνὸς εὐνοϊκοῦ φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς ἀταραξίας, τὴ σημασία τῆς φιλίας καὶ τῆς κοινότητας τῶν φίλων, τὴν οἰκουμενικὴ διάσταση καὶ τὸ ἀνώτερο ἠθικὸ καὶ πολιτικὸ αἶτημα τοῦ Ἐπικούρου.

Ἡ «Εἰσαγωγή» παρουσιάζεται μὲ ἀφηγηματικὴ συνέχεια. Ἐπιχειρεῖ δέ, μὲ τρόπο κατὰ τὸ δυνατόν ἀπλὸ ἀλλὰ καὶ ἔγκυρο, νὰ εἰσαγάγει πραγματικὰ τὸν ἀναγνώστη τόσο στὸ κλίμα τῆς ἐπικούρειας φιλοσοφίας ὅσο καὶ σὲ βασικὰ ἐρμηνευτικὰ τῆς προβλήματα. Συμπληρώνεται ἀπὸ τὸ «Σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοση». Ἐκεῖ παρέχονται σύντομες πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ διάρθρωση τῶν ἑπτὰ ἐνοτήτων τοῦ κειμένου καὶ ἀναφέρονται οἱ ἀρχές ἐκδόσεως· παρατίθεται τέλος καὶ πίνακας μὲ τὰ sigla καὶ τὶς συντομογραφίες.

Στὴ Βιβλιογραφία γίνεται ἐπιλεκτικὴ ἀναφορὰ στὶς κυριότερες ἐκδόσεις τῶν κειμένων τοῦ Ἐπικούρου καὶ καταγραφὴ τῶν πηγῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλήθηκαν κείμενα καὶ μαρτυρίες (πβ. σ. 29 καὶ πίνακα σσ. 357-8· ξεχωρίζουν οἱ Διογένης Λαέρτιος, Πλούταρχος, Πορφύριος, Σενέκας, Φιλόδημος). Ἡ ἐπιλογή τῶν ξένων μελετῶν (γενικῶν καὶ εἰδικῶν) εἶναι κατ' ἀνάγκην αὐστηρή. Πάντως εἰδικότερη βιβλιογραφία παρατίθεται ad hoc στὰ σχόλια. Τέλος, ἰδιαίτερα χρήσιμη εἶναι ἡ συγκέντρωση τῆς ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὸν Ἐπίκουρο. Μία πρώτη προσπάθεια, ἡ ὁποία συγκεντρώνει μόνο 35 τίτλους μὲ ἐλάχιστες ἐλληνικὲς συμβολές καὶ μόνη μο-

νογραφία αυτήν του Θεοδωρίδη (1954). Είναι αυτονόητη ή αναγκαιότητα αυτού του είδους των βιβλιογραφιών, οι οποίες όμως παραμένουν ολιγάριθμες.

Σε ό,τι αφορά το κυρίως μέρος του βιβλίου, πρώτο και εισαγωγικό κείμενο είναι ο βίος του Ἐπικούρου, όπως τον παραδίδει ο Διογένης Λαέρτιος (Χ. 1-34). Παρέχονται στοιχεία για τη ζωή και το θάνατο του φιλοσόφου. Αναφέρεται η διαθήκη του, καταγράφονται οι συκοφαντίες έναντίον του αλλά και η απολογητική ἀναίρεσή τους. Αναδεικνύεται η αυτονομία της σκέψης του και η ἐπιτυχία και το μέγεθος της Σχολῆς του. Τέλος παρατίθεται κατάλογος των ἔργων του και σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία του.

Στον πυρήνα της ἠθικῆς ἐρχόμεθα μετὰ τὴν Ἐπιστολὴ πρὸς Μενοικέα. Ἐκεῖ ὁ Ἐπίκουρος, με τρόπο ἀπλό, ἀναφέρει τὴ γνώση τῆς φύσεως τῶν θεῶν καὶ τὴν κατανόηση τῆς σημασίας τοῦ θανάτου ὡς προϋποθέσεις γιὰ τὴν εὐδαιμονία. Ἐκεῖ ἐπίσης ἀναλύει τὴν ἡδονὴ καὶ τὴ φρόνηση ὡς στοιχεία τῆς μακάριας ζωῆς τοῦ σοφοῦ. Οἱ δύο συλλογές ἠθικῶν ἀφορισμῶν, οἱ *Κύριες Δόξες* καὶ ἡ *Ἐπικούρου Προσφώνησις*, τὸ γνωστὸ *Gnomologium Vaticanum*, διασαφηνίζουν ἐπὶ μέρους θέματα τοῦ ἠθικοῦ βίου καὶ προβάλλονται, ἰδίως ἡ πρώτη, ὡς πρακτικοὶ ὁδηγοὶ πρὸς τὴν ἀταραξία.

Στὴ συνέχεια ὁ Γ. Ζωγραφίδης παρουσιάζει (γιὰ πρώτη φορὰ στὴ νεοελληνικὴ γλώσσα) συνολικὰ 189 (μικρὰ καὶ μεγάλα) ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα διασώζουν Ἕλληνες καὶ Λατίνοι συγγραφεῖς ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο μέχρι τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. Μεταφράζονται κατ' ἀρχὴν τὰ ὑπάρχοντα ἀποσπάσματα ἀπὸ δέκα χαμένα ἔργα τοῦ Ἐπικούρου σχετικὰ μετὰ τὴν ἠθικὴ. Τὰ ὑπόλοιπα, μετὰ τὸ *Περὶ φύσεως*, περιλαμβάνονται στὴν ἔκδοση τοῦ G. Arrighetti (*Epicuro Opere*, Τορίνο, Einaudi, 1973²). Ἐνδιαφέρον ξεχωριστὸ ἔχουν τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ *Περὶ ρητορικῆς*, στὰ ὁποῖα διακρίνεται εὐκολὰ ἡ ὀξύτητα τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Ἐπικούρου κατὰ τῶν ρητόρων τῆς ἐποχῆς του.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἐπικούρου παρέχουν τὴ δυνατότητα γιὰ κατανόηση τῆς προσωπικότητάς του μέσα ἀπὸ τὶς σκέψεις καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῆς σὲ στιγμὲς τοῦ καθημερινοῦ βίου. Ἐπὶ πλέον (καὶ τοῦτο προσφέρει ἕναν πρόσθετο λόγο ὑπὲρ τῆς συμπεριλήψεώς τους σὲ ἕνα βιβλίο γιὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ φιλοσόφου) ἡ ἐπιστολογραφία τῶν Ἐπικουρείων δὲν ἀποτελοῦσε ἀπλῶς μέσον ἐπικοινωνίας ἀλλὰ καὶ μέσον διατυπώσεως βασικῶν ἀρχῶν τῆς διδασκαλίας τους — μία πρακτικὴ κοινὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Ἀπὸ τὶς πολλὰς ἑκατοντάδες χωρία γιὰ τὸν Ἐπίκουρο ποὺ συγκέντρωσε ὁ Usener (*Epicurea*, 1877) ἐπιλέγονται τὰ σημαντικότερα. Ἀποφεύγεται ἡ ἐπανάληψη πανομοιότυπων προτάσεων καὶ προστίθενται ὅσα νεώ-

τερα προσεκόμισε ο Arrighetti. Τα κείμενα αυτά, ρήσεις του ίδιου του Έπικούρου ή παραφράσεις των λόγων του, πρέπει να μελετώνται σε συνδυασμό με τα προηγούμενα κείμενα. Η κατάταξή τους ακολουθεί τον Usener και είναι θεματική. Σε τέσσερις ενότητες περιλαμβάνονται (α) μαρτυρίες για τη ζωή και τη διδασκαλία του Έπικούρου, (β) σκέψεις του για τη φιλοσοφία, (γ) μαρτυρίες για τη θεολογία του (την οποία συνεξετάζει με τη στενά συνδεόμενη ήθική του) και (δ) αποφθέγματα και μαρτυρίες για την ήθική του Έπικούρου. Η τελευταία ενότητα (ή όποια, ευλόγως, είναι και έκτενέστερη) κατανέμει τα αποσπάσματα σε υποενότητες με τους κάτωθι τίτλους: ήδονη και πόνος, επιθυμίες, αρετές, έλλογος βίος, ο σοφός, ανθρώπινη κοινωνία.

Ως βάση για την παρούσα έκδοση ο συνθέτης του τόμου χρησιμοποιεί τη νεώτερη συγκεντρωτική έκδοση του Arrighetti, αλλά δεν αρκείται στην αντιγραφή του κειμένου της. Έχει την τάση να μένει πιστός στη χειρόγραφη παράδοση και κάπως επιφυλακτικός στις πολλές νεώτερες διορθώσεις. Κατά τοῦτο εὐλόγως στρέφεται στις εκδόσεις της ομάδας του Πανεπιστημίου της Λίλλης (J. Bollack, A. Laks κ.ά.). Για το κείμενο των μαρτυριών (εκτός Διογένους Λαερτίου) ανατρέχει στις ειδικές νεώτερες εκδόσεις των συγκεκριμένων συγγραφέων, ενώ λαμβάνει υπ' όψιν του γραφές όχι μόνο από εκδόσεις αλλά και από μελέτες (π.χ. Κύρ. Δόξ. IX). Δεν παραθέτει κριτικό υπόμνημα ούτε χειρόγραφη παράδοση, γιατί όπως αναφέρει, δεν το απαιτεί ο χαρακτήρας της σειράς. Ωστόσο, στα ad hoc σχόλια αναφέρει όρισμένα σημαντικά προβλήματα του κειμένου, προτεινόμενες λύσεις και έρμηνειες διαφορετικές από αυτές που ο ίδιος υιοθετεί.

Τρία παραδείγματα διατηρήσεως της γραφής κωδίκων είναι χαρακτηριστικά. *Επιστολή προς Μενοικέα* 128: τότε γὰρ ήδονῆς χρείαν ἔχομεν... οὐκέτι τῆς ήδονῆς δεόμεθα, όπου απλῶς υποσημειώνει την κοινῶς αποδεκτή προσθήκη του Gassendi. *Προσφ.* 23: πᾶσα φιλία δι' ἑαυτὴν ἀρετὴ/αἰρετὴ, ακολουθεί τη γραφή των κωδίκων, ή επαναφορά της όποίας από τον J. Bollack συνάντησε την άρνηση πολλῶν, υποστηρίχθηκε όμως αργότερα και από τον A. Long. *Προσφ.* 78: σοφία-φιλία ὡς νοητὸν/θνητὸν-ἀθάνατον ἀγαθόν, αφήνει το νοητὸν και μεταφράζει: «Ο γενναῖος γίνεται πραγματικά αὐτὸ που εἶναι μέσα στη σοφία και τη φιλία, οἱ όποιες εἶναι κατὰ ἓνα μέρος νοητὸ και κατὰ ἓνα μέρος ἀθάνατο ἀγαθό». Μία έρμηνεία μέσα στο πνεῦμα της επικούρειας σκέψης, αν και, ὡς εναλλακτική, παραθέτει και την επικρατούσα άποψη.

Η μετάφραση διαβάζεται απρόσκοπτα και ή γλώσσα της δεν φαίνεται να διστάζει στη χρήση τόσο καθημερινῶν σχημάτων ὅσο και λογιότροπων εκφράσεων. Ο λόγος του Έπικούρου φθάνει άμεσος και ζωντανός στον

σύγχρονο αναγνώστη. Τὸ νεοελληνικὸ κείμενο, ὅταν κρίνεται ἀπαραίτητο, γίνεται ἀναλυτικὸ καὶ ἐρμηνευτικὸ· λόγου χάρι *Βίος* 34: *ὅθεν <τὸ> προσ-
σμένον εἰσήχθη*, «γι' αὐτὸ καὶ εἰσήγαγαν τὴν ἔκφραση “αὐτὸ ποὺ περιμένει
ἐπαλήθευση”». Ἄλλοτε ἐπιδιώκεται νὰ ἔχει τὴν ἄρθρωση ἐνὸς ἀφορισμοῦ,
γραφῆς ἀσφαλῶς ἰδιαιτέρως δύσκολης στὴ μετάφραση· λ.χ. *Προσφ.* 74: *ἐν
φιλολόγῳ συζητήσῃ πλεῖον ἤνυσεν ὁ ἡττειθείς καθ' ὃ προσέμαθεν*, «στὴν
κοινὴ φιλοσοφικὴ ἀναζήτηση κερδίζει αὐτὸς ποὺ ἔμαθε περισσότερα: ὁ ἡτ-
τημένος». Τὰ κείμενα μὲ σκοτεινὸ νόημα (*Κύρ. Δόξ.* XX, XXXIX, *Προσφ.*
61) παραμένουν τὸ ἴδιο καὶ στὴ μετάφραση, γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν στὰ σχόλια,
ἐνῶ ἡ μετάφραση τῶν παπυρικῶν κειμένων «ὀρισμένες φορές δὲν μπόρεσε
παρὰ νὰ μεταφέρει τὶς δυσκολίες του (ὑποθετικά) ἀποκατεστημένου ἀρ-
χαίου» κειμένου (σ. 30). Τὸ ἀπόσπασμα 134, ὅπου λόγῳ δύο ἀβλεψιῶν χά-
νεται ἡ ἀκρίβεια τῆς μετάφρασης, χωρὶς ὅμως τὸ νόημα νὰ διαστρέφει τὴν
ἐπικούρεια σκέψη, πρέπει νὰ διαβαστεῖ ὡς ἑξῆς: «Ὁ σοφὸς θὰ πλουτίσει
ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση καὶ τὰ πλούτη της...».

Τὰ κείμενα ἀκολουθοῦνται ἀπὸ Σχόλια. Αὐτὰ «σκοπὸ ἔχουν νὰ ἀπαντή-
σουν σὲ ἐρωτήματα ποὺ γεννᾷ μία πρώτη ἀνάγνωση τοῦ ἐπικούρειου ἔργου
καὶ παράλληλα νὰ διευκρινίσουν ὀρισμένα καίρια σημεῖα του» (σ. 31). Τὰ
σχόλια μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ πραγματολογικά (μὲ πληροφορίες γιὰ
ἱστορικὰ πρόσωπα, συγγραφεῖς, στοχαστὲς καὶ γεγονότα), σὲ φιλολογικά
(σχετικὰ μὲ προβλήματα τοῦ κειμένου) καὶ σὲ ἀφορῶντα στὴ φιλοσοφικὴ
ἔρευνα. Στὰ τελευταῖα γίνονται νύξεις γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἐπικούρου μὲ τὴ
φιλοσοφικὴ παράδοση καὶ συγκεκριμένους φιλοσόφους (Ἀριστοτέλης,
Πλάτων, Ναυσιφάνης, Λεύκιππος, Δημόκριτος, Πύρρων, Κυζικηνοί, Δια-
λεκτικοί). Ἐπίσης γίνεται σύντομη ἀνάλυση βασικῶν ἐννοιῶν τῆς ἐπικού-
ρειας ἠθικῆς. Σὲ αὐτὴ τὴν ἀνάλυση ἐντοπίζονται καὶ κωδικοποιοῦνται τὰ
κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ὑπὸ συζήτησιν ἐννοίας, ὁ δὲ ἀναγνώστης παρα-
πέμπεται σὲ σχετικὰ κείμενα καὶ τὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία.

Τὸν τόμο συμπληρώνουν ἰδιαιτέρως χρήσιμοι καὶ εὔχρηστοι πίνακες
καὶ εὔρετήρια, ἀπαραίτητα γιὰ μία ἔκδοση μὲ ἀξιώσεις. Δίνεται ἡ ἀντι-
στοιχία τῆς ἀριθμήσεως τῶν ἀποσπασμάτων μὲ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Usener καὶ
τοῦ Arrighetti (ἴσως χρειαζόταν καὶ ἀντίστροφος πίνακας), καταγράφονται
οἱ πηγὲς κειμένων καὶ ἀποσπασμάτων καὶ εὔρετηριάζονται πρόσωπα καὶ
ἐννοιες.

Εἶναι φανερό ὅτι προϋπόθεση γιὰ ἓνα τέτοιο βιβλίον εἶναι ἡ κατάλληλη
προεργασία καὶ ἡ ὑποδομή, τόσο φιλολογικὴ ὅσο καὶ φιλοσοφικὴ (ἡ
ἀνάγκη συνεργασίας τῶν δύο χώρων ἐπισημαίνεται στὴν Εἰσαγωγή του).
Ὁ Γ. Ζωγραφίδης φαίνεται ἐνήμερος πάνω στὰ βασικὰ προβλήματα ἐρμη-
νείας τῆς ἐπικούρειας ἠθικῆς καὶ ἐπισημαίνει καὶ ἀναδεικνύει κεντρικά της

θέματα. Τονίζει την έννοια της φιλοσοφίας κατά τον Έπικουρο, την πρακτική της φιλίας και τη ζωή του σοφοῦ μέσα στον Κήπο, ὡς τόπο και τρόπο φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς. Υἱοθετεῖ τὴν ἐρμηνεία γιὰ τὸ ἀλτρουιστικὸ καὶ ὄχι τὸ στενῶς ὠφελιμιστικὸ νόημα τῆς ἐπικούρειας φιλίας (πβ. τὴν ἐρμηνεία τοῦ J. Bollack «Les maximes de l'amitié», *Actes du VIIIe Congrès G. Budé*) καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ τῆς σημασία (πβ. C. Diano *Etudes philosophiques* 22 [1967] 173 κ.ἐξ.). Σχολιάζει ἰδιαιτέρως τὶς θέσεις τοῦ Έπικούρου γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς, τὴν ἡδονή, τὸν ἔρωτα, τὴν οἰκογένεια, τὴν ἐλευθερία, τὴν εἰμαρμένη, τοὺς θεοὺς, τὸ θάνατο. Ἀναδεικνύει τὴν παραδοσιακὴ στάση τοῦ Έπικούρου ἀπέναντι στὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τῶν πολλῶν, ἀλλὰ καὶ τὸν ριζοσπαστικὸ χαρακτήρα τῆς ἀπέναντι στὶς κοινωνικὲς συμβάσεις καὶ τὶς πολιτικὲς ἀξίες τῆς παρακμάζουσας ἐλληνικῆς πόλεως. Ὅρθη εἶναι γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Έπικούρου ἡ ἔμφαση ποὺ δίνεται στὴν ἀνάλυση τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ φιλοσόφου ὅτι εἶναι αὐτοδίδακτος.

Ἡ γενικὴ θεώρηση τῆς ἠθικῆς τοῦ Έπικούρου ἀπὸ τὸν Γ. Ζωγραφίδη εἶναι προσεκτικὴ καὶ μετριοπαθής. Οἱ ἐρμηνευτικὲς ἀκρότητες ἀποφεύγονται. Ὡς πρὸς τὴ σημασία τῆς ἠθικῆς, φαίνεται νὰ προσεγγίζει τὶς θέσεις τοῦ A. Long (βλ. κυρίως *Pleasure and Social Utility*, *Fondation Hardt: Entretiens* XXXII [1985] 283 κ.ἐξ.). Ὁ Έπικουρος δὲν παρουσιάζεται οὔτε ὡς ἀπλὸς ἠθικολόγος οὔτε ὡς «ἀκαδημαϊκός» φιλόσοφος. Ἀντίθετα, τονίζεται ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τῆς φιλοσοφίας του, χωρὶς νὰ παραβλέπεται ἡ θεωρητικὴ. Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα καὶ τὸ σχολιασμό τους σχηματίζεται ἡ εἰκόνα ἑνὸς μαχητικοῦ φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει νὰ κάνει γνωστὸ τὸ μήνυμά του καὶ ἀντιδρᾷ ἐντόνως στὶς, ἐσφαλμένες κατ' αὐτόν, τρέχουσες ἰδέες καὶ πρακτικὲς.

Τὸ παρὸν βιβλίον ἀντιμετωπίζει τὸν Έπικουρο μὲ συμπάθεια ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀποστάσεως. Ἀποτελεῖ ὄντως μία οὐσιαστικὴ προσφορὰ στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφικὴ βιβλιογραφία, δεδομένου ὅτι δὲν προσφέρει ἀπλῶς μία μετάφραση κειμένων τοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ καθοδηγεῖ τὸν ἀναγνώστη ἐγκύρως στὴν ἀνάγνωσή τους. Γιὰ ὅσους θεωροῦν ὅτι ὑπάρχει σήμερα κάποια ἐλληνικὴ πνευματικὴ Ἀγορά (κάτι ποὺ ἐμεῖς πάντως δὲν πιστεύουμε) ὁ συνθέτης τοῦ τόμου μεταφέρει σὲ αὐτὴν ἕνα οὐσιῶδες πνευματικὸ κίνημα ἑνὸς σημαντικοῦ στοχαστῆ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Ἡ ἔκδοση εἶναι ἄψογη καὶ ἀξιέπαινη, τόσο ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη. Καὶ ἐπιτυχάνει ἐν ταυτῷ νὰ ἀπευθύνεται στὸν μέσο ἀναγνώστη (αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε ὁ χαρακτήρας τῆς σειρᾶς), ἱσταμένη εὐπροσώπως μπροστὰ στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ εἰδικοῦ ἐρευνητοῦ. Σὲ μία κοινωνία ἠθικῶς ἀποσαθρωμένη, ὅπου ἡ πνευματικὴ κατάρρευση ἔχει ἤδη συμβεῖ ἀπὸ τι-

νος χρόνου, ένας νέος άνθρωπος αφοσιώθηκε σὲ μία ἐργασία ποὺ προβάλλει τὸ παρουσιαζόμενο ἔργο καὶ ὄχι τὸν ἴδιο τὸν ἐπιμελητὴ του. Καὶ πράττει τοῦτο μὲ τὴν εὐγενῆ πεποίθησιν (ἢ τὴν εὐγενῆ αὐταπάτη) ὅτι ὑπάρχει ὡς ὑποθετικὸς ἀποδέκτης ὅ,τι πολλοὶ θέλουν νὰ φαντάζονται ὡς «εὐρὺ κοινό». Ἐν ὅψει τῶν πραγμάτων τῆς σημερινῆς ἱστορικῆς ὥρας αὐτοῦ τοῦ τόπου, πρόκειται γιὰ ἔργο σισύφειο, ἔργο δονκιχωτικό. Ἀλλὰ μιλώντας γιὰ «δονκιχωτισμὸ» ἀναπολοῦμε τὸν εἰλικρινῆ καζαντζακικὸ θαυμασμὸ γιὰ τὸν Δὸν Κιχώτη — ἀφοῦ «δὲν ὑπάρχει μάταιος ἥρωισμός, παρὰ μόνο ἥρωισμός». Ἐμεῖς τί νὰ προσθέσουμε γι' αὐτὴ τὴν εὐγενῆ προσπάθεια ἐνὸς νέου ἀνθρώπου — τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως; Μία μόνο φράσις: χαρὰ στὸ κουράγιο του.

Τάκης ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΣ
(Θεσσαλονίκη)

Eudikia, Revue du Centre International de Philosophie et de Théorie du Droit, Athènes, v.1, 1991, 135 pp.

Cette revue, qui a vu le jour à Athènes, marque un événement de premier ordre pour la philosophie et la théorie du droit en Grèce: elle est la première revue internationale visant, dans ce pays, à présenter tout courant juridique qui veut s'exprimer en matière de philosophie du droit. Dans cette direction, l'*Eudikia* se propose d'accueillir des travaux portant: a) sur une philosophie du droit dont le droit est étudié dans le cadre d'une philosophie morale ou politique; b) sur une théorie juridique où la philosophie représente une réflexion critique du droit et c) sur une recherche philosophique de l'essence du droit qui s'avère hautement ontologique.

Sur la première voie, se situent les travaux des:

A. Kélessidou, «Intellect et loi» (pp. 47-56). Cet auteur s'applique à établir les rapports entre le *noûs* et le *nomos* dans les pensées de Platon et d'Aristote. Analysant, avec beaucoup de subtilité, et apportant des nuances à l'épistémologie des idées fondamentales de ces philosophes, Mme Kélessidou nous donne à comprendre les spécificités propres à l'éthique juridique des Hellènes.

Fr. Vallançon, qui, dans «L'État ou l'Odyssée» (pp. 73-86) met en lumière les différences entre l'État moderne et la Cité antique (*polis*). Pour Fr. Vallançon, l'État n'a pas succédé à la *polis*, il l'a plutôt chassée. Or le premier, au lieu d'apparaître comme l'évolution de la seconde, n'est que sa con-

